

Türkmenleriň güýçleri

harby-deňiz

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenleriň harby-deňiz güýçleri TÜRKMENLERIŇ HARBY-DEŇIZ
GÜÝÇLERI

Türkmenler we olaryň ata-babalary ähli döwürlerde atly (seýrek ýagdaýda pyýada) esgerler hökmünde beýan edilendigine garamazdan, olaryň käbir bölegi Hazar sebitlerinde we uly derýalaryň kenarlarynda (Murgap, Amyderýa, Syrderýa we ş.m.) ýaşapdyrlar we gämileri ýasapdyrlar, balyk tutmak bilen meşgullanydyrlar. Olaryň ajaýyp deňizçi esgerleri bolandygyna

hem hiç-hili şübhe bolup bilmez.

Türkmenleriň ata-babalarynyň harby esger bolandyklary hakyndaky ilkinji maglumatlar biziň eýýamymyzdan öňki V asyra degişlidir. Bu ýerde gürrüň biziň eýýamymyzdan öňki V asyryň 80-nji ýyllarynyň ahyryndaky wakalar hakynda barýar, şonda ahemenidleriň şasy Kserk Gresiya garşy ýörişe 1207 söweş gämisini we 3000-e golaý kömekçi gämileri ýaraglandyrýar. Gerodot özüniň »Taryh« diýen işinde söweş gämilerinde saklaryň, midýanlaryň, parslaryň hataryndan bolan 30 esgeriň bolandygyny belleýär(1). A.I.Dowatur, D.P.Kallistow, I.A.Şişowa Gerodotyň hut »deňizçilerden, matroslardan we kürekleýjilerden tapawutlylykda harby gämidäki deňizçi esgerleri, ýaragly adamlar« hakynda gürrüň edýär diýip hasaplaýarlar(2). Şunuň ýaly halatda saklar (türkmenleriň ata-babalary) islendik wagtda garşydaşlarynyň toplanan sebitlerine baryp düşmek üçin taýýar gadymy deňiz pyýada goşuny hökmünde çykyş edipdirler. Belkäm, bu esgerler duşman gämilerini ele salyp, deňiz söwelerine hem gatnaşandyrlar.

Gadymy grek geografy Strabon biziň eýýamymyzyň sepgidinde Türkmenistanyň Hazarýaka ýerlerini beýan edip, ol ýerde »massaget batgalyklarynda« ýaşaýanlar hakynda habar berýär, olar balyk tutmak bilen meşgullanýarlar(3), diýmek, türkmenleriň ata-babalary massagetler ýeňil we tiz hereket edýän uly bolmadyk gämilerden peýdalanypdyrlar.

Orta asyr awtorlarynyň bize galdyran maglumatlary türkmen deňizçilik ulgamynyň däpleriniň bolandygy hakyndaky netijäni çykarmaga doly ýeterlikdir. Mysal üçin, awtory näbelli bolan X asyrdaky »Hudud al-alem« diýen eserde Hazar deňzindäki iki ada hakynda gürrüň berilýär, ol ýerde oguzlar ýaşapdyrlar, olar deňizde we kenarýakasynda ýaşapdyrlar(4). Beýleki gündogar taryhçysy al-Istarhi (Hasyr) Günorta Hazarýakasyndaky Abeskun ilatly nokady görkezýär, ol barada belli rus alymy B. A. Litwinskiý şeýle ýazýar: »Çelekenden (häzir Hazar □ Ö. G.) uzak bolmadyk ýerde Gumuş depede Abekunyň iri deňiz duralgasy bolupdyr, ol Gürgen üçin deňiz duralgasy bolup hyzmat edipdir, ol irki orta asyrlarda deňziň bu böleginde deňizçilik ulgamynyň ösendigine şaýatlyk edýär«(5).

Abeskunyň deňiz duralgasy hakynda türkmen soltany Mahmyt Gaznewiniň nesli Unsur al-Maali Keykowusyň etiko-didaktiki »Kowusnama« eserinde hem ýatlanylýandygyny bellemek gerek (bu eser 1082-nji ýylda ýazylyp gutarypdyr).

Keýkowus haçanda kakasynyň ýüzmegi öwrenmäge mejbur eden wagtynda hut Abeskundan »...tejribeli deňizçileri getirendigini we özüni olara tabşyrandygyny» ýazýar(6).

Biz şeýle hem, Beýik Türkmen-Seljuk imperiýasynyň soltanlarynyň özleriniň ygtyýarynda harby-deňiz flotuna eýe bolandyklary barada hem bilýäris. Orta asyr awtory Ibn Al-Asiriň subut etmegine görä, soltan Alp Arslan (1063-nji ýyl) özüniň goşunlaryny Araksyň üstünden geçirmek üçin harby gämileri peýdalanýar(7).

XII-XIII asyrlarda Kiçi we Alynky Aziýadaky türkmen döwletleri (Aýdynogullary, Menteşogullary, Garamanogullary beglikleri) Ortaýer deňziniň duralgalaryna eýe bolýarlar, olardan gazylar □ deňizde ýüzüjiler harby ýörişlere ugraýarlar(8).

Paýagty Kair bolan Mamlýuk soltanlygyny emele getiren türkmen esgerleri Afrikada harby we söwda gämileriniň ägirt uly sanyna eýe bolýarlar. Iňlis taryhçysy Robert Irwiniň ýazyşy ýaly, mamlýuk soltany Aşryf Barsbeýiň (1422-1437-nji ýyllar) döwründe »...fatimidleriň döwründe Ortaýer deňzinde uly harby flot □ iň güýçli musulman floty döredilýär. Indi Siriýanyň kenaryakalaryndaky deňiz duralgalaryna eýe bolan mamlýuklaryň 1191-nji ýyldan bäri hristianlar □ haç göterijiler we deňiz garakçylary üçin baza bolup hyzmat eden Kipre jogap urgusyny urmaga ýagdaýy bolupdyr. 1425-nji ýylda müsür floty Kipre hüjüm edýär, soňky ýyl bolsa mamlýuklaryň goşuny adany talaýarlar we Ýanus şany ýesir alýarlar. Kipr solanlygyň mülki bolýar, onuň emeldarlary bolsa deňiz garakçylaryny öz ýerlerinde saklamajakdyklaryna kasam edýärler»(9).

Türkmen-Osman döwleti güýçli harby flota eýe bolupdyr. Bu baradaky ilkinji subutnamalar eýýäm Osman Gazynyň oglunyň □ Orhanyň dolandyran döwrüne degişlidir. Mälim bolşuna görä, haçanda 1345-nji ýylda Orhan Wizantiýanyň imperatory Ioanna Kantakuzinanyň gyzyna □ Feodora öýlenende, ol gelnini getirmek üçin 13 sany harby gämini ugradýar. Türkmen-Osman flotunyň deňizdäki güýji ilkinji gezek 1399-njy ýylda synalyp görülýär. Şonda Baýezit soltanyň floty harby deňiz sungatynyň gadymy ýörelgelerine eýe bolan Wenesiýanyň we Genuýanyň birleşen güýçlerinden Dardaneler söweşi mahaly ýeňlişe sezewar bolýar(10). Emma Osman begleri »Dünýä möçberindäki» döwleti gurmak üçin diňe bir däbe öwrülen atly goşuna däl-de, eýsem pyýada goşuna hem, artilleriýa we birinji derejeli flota eýe bolmagyň gerekdigine akyl ýetirip, bu wezipeleriň ählisine

üstünlük bilen hötde gelýärler.

Bary-ýogy ýarym asyrdan soň Türkmen-Osman goşunlarynyň ygtyýarynda 125 söweş gämileri bolupdyr (kömekçi gämileri hasaplamazdan). Haçanda 1453-nji ýylyň ýazynda Muhammet (Mehmet) II floty Mermer deňzine girende, wizantiýalylar geň galdyrmak bilen türkmenleriň flotunyň özleriniň flotundan 5 esse agdyklyk edýändigini gördüler. Mehmet II Konstantinopola hüjüm etmäge taýýarlanyp, gämileriniň bir bölegini ýag çalyňan pürsleriň we demir tekerleriň kömegi bilen, ýeriň üsti bilen Bofsordan Altyn Şaha geçirdi. Garaşylmadyk ýagdaýda Altyn Şahada peýda bolan ýetmiş sany gämi Wenesiýanyň paýtagtyny daşarky dünýäden doly bölüp aýyrды(11).

Wizantiýa imperiýasynyň synmagy (1453-nji ýylda), baş ýyldan Afinanyň, ýene-de üç ýyldan soň Trapezund imperiýasynyň ýykylmagy Mehmet II päsgelçiliksiz ýagdaýda Gara we Egeý deňizleriniň giňişliklerini ele almaga mümkinçilik berýär.

Beýik Süleýman I tagta çykan pursadynda (1520-nji ýyl) Türkmen-Osman imperiýasy dünýä-deňiz döwletine öwrülýär. Osman flotuna admiral Haýreddin Barbarossa baştutanlyk edýär, ol 1534-nji ýylda Alfiri we Tunisi basyp alýar. 1538-nji ýylda Barbarossa papa soýuzynyň, Gabsburg we Wenesiýa imperiýalarynyň birnäçe esse agdyklyk edýän deňiz güýçleriniň üstünden Prewezde aýgytlaýjy ýeňiş gazanýar. Şeýlelik bilen, tutuş Demirgazyk Afrika türkmen döwletine birleşdirilýär, türkmen döwleti şol döwürde Dunaýdaky Budapeştden Nil bogazlaryndaky Asuana çenli we Ýewfratdan Gibraltar aýlagyna çenli diýen ýaly ýaýylyp gidýär(12).

Piri Reýis öz döwrüniň görnükli admirallarynyň biri bolup durýar, ol 1551-nji ýylda Müsürde Türkmen-Osman harby deňiz güýçlerine baştutanlyk edýär. Piri Reýis Egeý we Ortaýer deňizleriniň akymy (ugry) boýunça ýörite işi ýazan, şeýle hem dünýäniň ilkinji kartalarynyň birini düzen birinji alymdyr, onuň düzen kartasy Amerikanyň bir bölegini hem öz içine alypdyr. Soňra üç amerikan alymy admiralyň kartasyny peýdalanyp, özleriniň globusyna Antraktidany goşýarlar. Piri Reýisiň Antraktidany we Amerikany açmagy diýeň täsin galdyryjydyr (ýogsam şol döwürde ispanlar hem, portugallar hem soňa meňzeş maglumatlara eýe däldiler) bu barada rus alymy L. Wasilewskiý we italýan barlagçysy P. Tompkis şeýle netije çykarýarlar: admiralyň kartasy tutuşlygyna haýsydyr bir gadymy çeşmelere esaslanýar(13).

1551-nji ýylda beýleki bir osman admiraly Torgut (Dragut) Tripoli galasynda haç göterijileri derbi-dagyn edip, ýeňlişe sezewar edýär. Türkmen-Osman floty üçin Atlantika ýol açylýar. 1571-nji ýylda soltan Selim II (1556-1574-nji ýyllar) floty Ýewropa ýurtlarynyň birleşen güýçlerinden Lepantoda bolan deňiz söweinde ýeňlişe sezewar bolýar, ol ýerde osman floty tutuşlygyna (230 gämi) gark edilýär ýa-da olja alynýar. Emma, haçanda Selim II täze floty gurmak üçin näçe puluň gerek boljakdygy barada wezirden soranda, wezir oňa şeýle diýip jogap berýär: »Imperiýanyň kuwwaty şeýledir, eger tutuş floty kümüş ýakorlar, ýüpek parçalar we atlas ýelkenler bilen üpjün etmeli bolsa, bu kyn bolmaz»(14).

Ýewropa ýeňşini baýram edýärkä, Selim II ähli güýji gämileri gurmaga gönükdirýär. Iňlis taryhçysy Lord Kinross şeýle diýip ýazýar: »Netijede 1572-nji ýylyň ýazynda, Lepantoda bolan söweşden soň alty aýdan gowrak wagtyň içinde tutuş 250-ä golaý gämiden we özünde häzirkî zaman galeaslaryny jemleýän täze flot deňizde türk ýaragynyň güýjüni ýene-de görkezmäge □ gämi gurluşy babatda gazananlaryny görkezmäge taýýardy, şol döwürde hiç bir hristian döwleti olar bilen deňleşip biljek däldi. 1572-nji ýylda Kipriň golaýynda flotuň peýda bolmagy soýuzdaş hristianlary aňk-taňk edýär we adany gaýtaryp almak synanyşygyndan boýun gaçyrmaga mejbur edýär. Soňra flot täzedan dikelen deňiz döwletiniň türk baýdagyny dabaralandyryp, grek suwlarynda ýoluny dowam etdirýär...»(15). Türkmen-Osman imperiýasynyň taryhynda köpsanly ýokary göterişler we synmaklar bolup geçýär, emma Türkiýe, mälum bolşy ýaly, şu döwre çenli beýik deňiz döwleti bolmagynda galýar.

Türkmenler öz Watanynda XVIII asyrdan XX asyryň başlarynda gaýyklary we barkaslary (kirfim) ýasapdyrlar. 1822-nji ýylda kapitan N. Murawýew kirfimleriniň (köp kürekli uly gaýyklaryň) Gasangulyda (häzirkî Esengulyda □ Ö. G.) ýasalandygyny görkezýär, türkmenler olar üçin agaçlary Kümüşdepeden getiripdirler(16). Hazarýaka türkmenleriniň köpsanly gämileriniň bolandygyny etnograf M. N. Galkin hem görkezýär: »Kenarýaka söwdasy, nebit we duz daşamak üçin, balyk tutmak üçin, ahyrsoňky hem kenarýaka obalar bilen gatnaw üçin deňiz ýakasyndaky türkmenleriň her biriniň diýen ýaly gaýygy bolupdyr. Uly üçburçly gaýyklaryň sany 5000-e çenli bolupdyr, olar çalt gidijiligi we deňizde howpsuz saklanyşy bilen

tapawutlanypdyrlar. Üstesine hem, olar uly bolmadyk gaýyklaryň, budarlarymyza çalymdaş kulaklaryň hem ep-eslisine eýe bolupdyrlar...»(17).

XIX asyryň 70-nji ýyllarynyň ahyrynda Hazar deňziniň gündogar kenaryny barlan rus barlagçysy G. S. Karelin türkmen gämilerini üç görnüşe bölýär.

1) kirfim □ uzynlygy 14 m golaý we ini 3-4 metre çenli bolan tekiz düýpli gämi, ýelkeni (biýzden) – bir sany, özi hem örän uly (ini 18 m golaý, beýikligi 12 m); ýük göterijiligi 13 tonna golaý;

2) nou □ uzynlygy 6 m-den 12 metre çenli palubasy bolan gämi, kese gapdally, bir göni ýelkene we dub ruluna eýedir;

3) kulaz (taýmul, taýmun) □ agajyň tutuş böleginden uzynlygy 4 metrden 9 metre çenli we ini 1,5 metre çenli bolan, düýbi tekiz gaýyk, ol gaýygy alty bolup dolandyryýarlar we onda kenara golaý ýerde ýüzýärler, örän tiz ýöreýän gämi(18).

Wenger syýahatçysy Arminiý Wamberi türkmenleriň balyk tutmak işinde ulanylmaýan iri gämileriniň bolandygy hakynda hem ýazýar: »...bir maçtaly we iki ýelkenli □ bir uly, bir kiçi ýelkenli gämi ýük daşamak üçin ulanylypdyr». Şeýle gämi kizba diýlip atlandyrylypdyr(19).

B. A. Latwinskiý şeýle diýip belleýär: »Bu gämileriň esasy gurulýan ýeri Eseguly bolupdyr. Gämi gurmak üçin agaç Kümüşdepeden getirilipdir. Esengulyda kirfimler we noular gurlupdyr. Kulazlar barada aýdanyňda bolsa, Kareliniň we Galkiniň pikirlerine görä, parslardan satyn alnypdyr, ýogsamda asyryň ahyrynda türkmen ussalary kulazlary ýasapdyrlar. D. Liwkiniň aýtmagyna görä, XIX asyryň 90-njy ýyllarynda Esengulyda 8 sany gämi ussasy we olaryň kömekçileri bolupdyr, olar gaýyklar bilen tutuş Krasnowodsk sebitini üpjün edipdirlet (bu ýerde Türkmenistanyň serhediniň Hazarýaka sebitleri göz önünde tutulýar □ Ö. G.) Deňizçilik deňizýaka türkmenleriň durmuşynyň möhüm tarapy bolupdyr, olarda gaýygyň gurulmagynyň tamamlanmagy mynasybetli hatda baýramçylyk hem edipdirler»(20).

Hazarýaka türkmenleri Pars döwleti we Russiýa bilen nebit duz söwdasyny alyp barypdyrlar. Diňe bir ýylyň dowamynda türkmenler Pars döwletine 135 müň puda çenli nebit äkidendikleri mälimdir. Güz we ýaz aýlary, haçanda deňizde aýratyn birahatlyk bolan halatynda, türkmenler ýorişe tutuş flotiliýa (50 gämä çenli) bolup çykypdyrlar. Flot tejribeli

deňizçileriň komandasýndan, şeýle hem deňiz garakçylarynyň çozuşyndan söwda gämilerini goramaga ýardam berýän esgerlerden ybarat bolupdyr.

Türkmenistanyň Russiýa imperiýasyna birikdirilenden soň türkmen deňizçileriniň tejribesini peýdalanmak baradaky meseläni giňden ara alnyp maslahatlaşylmagy tötänden däldir. Zakaspi oblastynyň (1895-nji ýyl) harby-deňiz flotuna türkmenleri gulluga çekmegiň maksadalaýykdygy barada aýdylýar: »Hazar deňziniň gündogar kenarynda ýaşaýan türkmenler flotda gulluk etmäge ukyply bolupdyr, sebäbi olar balyk tutmak bilen kiçiliginden meşgullanyp, deňiz bilen tiz öwrenişýärler, olar üçin deňziň tebigy heläkçiligi gorkunç däldir, ýaşajylardan başarjaň we tejribeli deňizçiler çykýar»(21).

Gynansak hem SSSR döwründe ýaşlaryň □ türkmenleriň çäklendirilen sany harby-deňiz flotuna gulluga alynýardy. Häzirki döwürde, haçanda Türkmenistan özüniň Garaşsyzlygyny alan döwründe asyrboýy toplanylan tejribe peýdalanylýar. Harby deňizçiler Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň serhedini ynamly gorap, türkmen deňizçileriniň şöhratly däplerini dowam etdirýärler.

BELLIKLER:

1. Gerodot. Istoriýa. W dewýati knigah. Per. i prim. G. A. Stratanowskogo. □ M., 1999. S. 432, 465.
2. Dowatur A. I. Kallistow D. P., Şişowa I. A. Narody našeý strany w »Istorii» Gerodota. Teksty. Perewod. Kommentariý. □ M., 1982. S. 395.
3. Strabon. Geografiýa w 17 knigah. Per. i kommen. G. A. Stratanowskogo. □ M., 1964. S. 485.
4. Zahoder B. N. Kaspiýskiý swod swedeniý o Wostočnoý Ýewrope (Gorgan i Powolfe w IX □ X ww.). □ M., 1962. S. 20.
5. Litwinskiý B. A. K istorii dobyçi poleznyh iskopaemyh na Çelekene (do russkogo zawoewaniya) // Materialy ÝUTAKE. □ Aşhabad, 1949. Wyp. I. S.81.
6. Unsur al-Maali. Kabusname. □ Duşanbe, 1986. S. 60.
7. Gundogdyýew O. A. Slawnye tradisii turkmenskogo morehodstwa/Neýtralnyý Turkmenistan. 21.11.2000
8. Kinross L. Rasswet i upadok Osmanskoy imperii. Per. s angl. M. Palnikowa. □ M., 1999. S. 47.71,73.

9. Irwin R. Islam i krestowye pohody 1096-1699.//Istoriya krestowyh pohodow. Per. s angl. E. Dorman. □ M.,1998.s.288
10. Kinross L. Ukaz. rab. S.48.80.
11. Tam fe. S.112.
12. Gundogdyew O. A. Ukaz. statya.
13. Eremin G., Grigorew W. O chem rasskazala karta Piri Reisa//Taýny wekow. □ M., 1983.kn.3.s.74.
14. Gundogdyew O. A. Ukaz. statya.
15. Kinross L. Ukaz. rab. S.293.
16. Puteşestwiye w Turkmeniýu i Hiwu w 1819-1820 godah gwardeýskogo generalnogo ştaba kapitana Nikolaýa Murawýewa, poslannogo w sii strany dlya peregoworow. □ M.,1822.s.36.
17. Galkin M. N. Geografiçeskiye i istoriçeskiye materialy po Sredney Azii i Orenburgskomu kraýu. SPb., 1868. S. 48.
18. Karelin G. S. O torgowle i promyšlennosti wostoçnyh beregow Kaspiýkogo morýa // Zapiski Russkogo Geografiçeskogo Obşestwa po obşey geografii. SPb., 1883. T. H. S. 459-460.
19. Puteşestwie po Sredney Azii. Opisaniye poezdki iz Tegerana çerez turkmenskuyu step po wostoçnomu betegu Kaspiýskogo morya w Hiwu, Buharu i Samarkand, sowerşnym w 1863 godu Armeniem Wamberii. SPb., 1865. S. 21.
20. Litwinskiy B. A. Ukaz. rab. S.105.
21. Gundogdyew O. A. Ukaz. statya.

Öwez GÜNDOGDYÝEW

»AZIÝANYŇ GERÇEKLERI». Aşgabat-2012. Taryhy makalalar